

رابطه دینداری با سرمایه اجتماعی در شهر نجف آباد

سیدعلیرضا افشانی*، عباس عسکری ندوشن**، محمد حیدری***، محمد نوریان نجف آبادی****

طرح مسئله: شواهد موجود گویای آن است که دین و فرهنگ دینی منبع مهم و منحصر به فردی در تولید سرمایه اجتماعی است. با وجود تحقیقات انجام شده، همچنان سئوالات پژوهشی مختلفی در زمینه مکانیزم ارتباط و نقش دین در تکوین سرمایه اجتماعی مطرح است. هدف مقاله حاضر، تحلیل و بررسی رابطه دینداری با سرمایه اجتماعی است.

روش: داده‌های تحقیق از طریق اجرای یک پیمایش مقطعی در بین افراد ۱۵ ساله و بیش‌تر شهر نجف‌آباد گردآوری شد. با استفاده از روش نمونه‌گیری خوشه‌ای چندمرحله‌ای، ۲۴۴ نفر به عنوان نمونه انتخاب و مورد مطالعه قرار گرفتند.

یافته‌ها: بین ابعاد مختلف دینداری و مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی رابطه مستقیم و معنی‌داری وجود دارد. همچنین ابعاد فکری و مناسکی سازه دینداری قوی‌ترین همبستگی مستقیم را با ابعاد مختلف سرمایه اجتماعی دارند.

نتایج: نتایج این پژوهش هم‌سو با نظریات اندیشمندانی همچون کلمن، دورکیم، پاتنام و فوکویاما نشان‌گر رابطه مستقیم سطح دینداری و سطح سرمایه اجتماعی است.

کلید واژه‌ها: دینداری، سرمایه اجتماعی، اعتماد اجتماعی، هنجار اجتماعی،

شبکه اجتماعی.

تاریخ پذیرش: ۹۰/۱۰/۱۸

تاریخ دریافت: ۸۹/۰۷/۱۰

* دکتر جامعه‌شناس، دانشگاه یزد <afshanalireza@yazduni.ac.ir>

** دکتر جمعیت‌شناس، دانشگاه یزد

*** کارشناس ارشد جامعه‌شناسی

مقدمه

بحث سرمایه اجتماعی^۱ قبل از سال ۱۹۱۶ برای نخستین بار در مقاله‌ای توسط هانی فان^۲ مطرح گردید و در طول دو دهه گذشته در شکل‌ها و زمینه‌های مختلف به عنوان یکی از شاخص‌ترین مفاهیم در علوم اجتماعی پدیدار شده است (الوانی و نقوی، ۱۳۸۰). منظور از سرمایه اجتماعی «شبکه‌ای از روابط و پیوندهای مبتنی بر اعتماد اجتماعی بین فردی و بین گروهی و تعاملات افراد با گروه‌ها، سازمان‌ها و نهادهای اجتماعی است که قرین همبستگی و انسجام اجتماعی و برخورداری افراد و گروه‌ها از حمایت اجتماعی و انرژی لازم برای تسهیل کنش‌ها در جهت تحقق اهداف فردی و جمعی می‌باشند» (عبداللهی و موسوی، ۱۳۸۶). سرمایه اجتماعی موضوعاتی اعم از شدت و کیفیت روابط و تعاملات بین افراد و گروه‌ها، احساس تعهد و اعتماد دوجانبه نسبت به هنجارها و ارزش‌های مشترک را شامل می‌گردد که می‌تواند افراد و گروه‌ها را به یکدیگر پیوند دهد و به عنوان پایه مهم پیوستگی اجتماعی در نظر گرفته می‌شود (بهزاد، ۱۳۸۱ Alesina and La Ferrara, 2000).

اصطلاح سرمایه اجتماعی عموماً برای مشخص کردن هر نوعی از روابط اجتماعی به کار گرفته شده که اعضای یک جامعه را در راه سیدن به اهداف جمعی یاری دهد (Smidt, 2003). عقاید و باورداشت‌های مذهبی یکی از مهم‌ترین زمینه‌هایی هستند که می‌توانند به شکل‌گیری سطوح، اشکال و اهداف زندگی کمک کنند. نهادهای مذهبی، از طریق پیام‌هایی که به اعضای جامعه ارسال می‌دارند، نظام‌هایی که فراهم می‌کنند، شبکه‌های اجتماعی که ایجاد می‌نمایند و حمایت‌های اجتماعی که نسبت به سایر اعضا روا می‌دارند، می‌توانند به عنوان منشأ و مبنایی در جهت ایجاد سرمایه اجتماعی عمل کنند. نقش محوری دین و مذهب در شکل‌گیری و ایجاد سرمایه اجتماعی، تا حدی است که از آن تحت عنوان «مهم‌ترین گنجینه سرمایه اجتماعی»^۳ یاد شده است (Putnam 2000). با

1- social capital

2- hanifan

3- the single most important repository of social capital

وجود اهمیت نقش مذهب در تکوین سرمایه اجتماعی، تاکنون مطالعات نسبتاً معدودی مکانیزم ارتباط موجود بین عقاید و باورداشت‌های دینی را با ماهیت، سطح و تفاوت سرمایه اجتماعی در بین گروه‌های مختلف به صورت تجربی و منظم مورد بررسی قرار داده‌اند.

مطالعاتی که درباره رابطه دینداری و سرمایه اجتماعی در سایر کشورها انجام شده به نتایج متفاوت و گاه متناقضی انجامیده است. برخی از این تحقیقات حکایت‌گر رابطه مستقیم این دو متغیر است، نظیر مطالعه (گریلی^۱، ۱۹۹۷b) که نشان داد در کشورهایی که سطح دینداری پایین است سطح سرمایه اجتماعی و به ویژه مشارکت اجتماعی و اعتماد اجتماعی نیز در سطح پایینی قرار دارد. از سوی دیگر برخی از تحقیقات انجام شده، منکر وجود رابطه دینداری و سرمایه اجتماعی هستند. نتیجه تحقیق (کاندلند^۲، ۲۰۰۰) نشان داده که ادیان همیشه نمی‌توانند موجب ایجاد سرمایه اجتماعی شوند و پاتنام^۳ در تحقیق خود در جنوب ایتالیا به این نتیجه رسیده که مسیحیت کلیسای کاتولیک بنیان ضعیفی برای سرمایه اجتماعی است. حتی یافته‌های او نشان می‌دهد که حضور در کلیسا رابطه معکوسی با شرکت در تشکل‌های مدنی دارد.

در ایران مطالعه‌ای که صرفاً به بررسی رابطه این دو متغیر پرداخته باشد مشاهده نشد ولی در برخی مطالعات رابطه بین دینداری و ابعاد مختلف سرمایه اجتماعی (نظیر اعتماد، مشارکت و ...) مورد آزمون قرار گرفته است. نتایج این مطالعات نشان می‌دهد که بین ابعاد مختلف دینداری و مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی رابطه مستقیم و معنی‌داری وجود دارد (ناطق پور و فیروزآبادی، ۱۳۸۴؛ الوانی و نقوی، ۱۳۸۰؛ گنجی، ۱۳۸۲؛ موسوی، ۱۳۸۵).

به باور ما، در جامعه‌ای نظیر ایران، که در آن نهاد دین به عنوان یک مؤلفه مهم زندگی جمعی ایفای نقش می‌کند، می‌توان اهمیت نقش دین و مذهب را در شکل‌گیری، تداوم و تکوین سرمایه اجتماعی کاملاً منحصر به فرد و متمایز دانست. زیرا، نهاد دین در محتوای

1- Greeley

2- Candland

3- Putnam

جامعه ایران علاوه بر استحکام و تثبیت در ذهنیت و گرایش‌های عمومی جامعه، دارای کارکردهای عمیق مستقیم و غیرمستقیم در سایر حوزه‌های فردی و اجتماعی زندگی از جمله فرهنگ، سیاست، روابط اجتماعی، خانواده، اوقات فراغت و غیره است. در حالی که شواهد متعدد در سطح دنیا و در بین ادیان مختلف، بیانگر آن است که مذهب یک موتور مولد سرمایه اجتماعی است، سئوالات متنوعی همچنان در مورد دامنه، جایگاه و ماهیت تأثیر مذهب بر سرمایه اجتماعی در بسترهای اجتماعی مختلف وجود دارد. علاوه بر این، بررسی مطالعات انجام شده درباره سرمایه اجتماعی و همچنین دینداری در ایران نشان می‌دهد که روابط متقابل این دو متغیر در یک پژوهش به طور خاص بررسی نشده است و مکانیزم ارتباط دقیق این دو متغیر و ابعاد آن با یکدیگر مشخص نیست. اهمیت این رابطه و به ویژه نقش تعیین‌کننده‌ای که دین در جامعه ایران ایفا می‌کند، ایجاب می‌کند که در یک پژوهش مستقل رابطه این دو متغیر مورد تحلیل عمیق‌تر قرار گیرد. مقاله حاضر بر اساس داده‌های گردآوری شده در شهر نجف‌آباد به بررسی رابطه دینداری و سرمایه اجتماعی پرداخته و تفاوت‌های موجود در سطح سرمایه اجتماعی را بر حسب سطوح و ابعاد مختلف دینداری مورد مطالعه قرار می‌دهد.

چارچوب نظری

سرمایه اجتماعی را باید حلقه مهم پیوند بین ویژگی‌های فردی و بستر اجتماعی بلافصل او دانست (Furstenberg and Hughes, 1995; King and Furrow, 2004). در واقع، اهمیت سرمایه اجتماعی در ظرفیت بالقوه آن برای پیوند زدن افراد مستقل به یکدیگر است به طوری که، می‌تواند افراد ذینفعی را که شناخت اجتماعی محدودی نسبت به هم دارند و از کم‌ترین احساس وظیفه متقابل به یکدیگر برخوردارند به افرادی تبدیل کند که علایق و مصالح مشترکی دارند (Smidt, 2003a). پیوند خوردن ویژگی‌های فردی و بستر اجتماعی از مجرای دو مؤلفه مهم سرمایه اجتماعی یعنی مؤلفه ابزاری (مشارکت گروهی و

شبکه‌های اجتماعی) و مؤلفه عاطفی (هنجار رابطه متقابل و اعتماد) صورت می‌گیرد (O'Neill, 2004).

در شکل‌گیری سرمایه اجتماعی، دین می‌تواند نقش منحصر به فردی را ایفا نماید. کورین اسمیت^۱ (2003) ماهیت سرمایه اجتماعی ایجاد شده از طریق دین را در مقایسه با سایر انواع سرمایه از نظر کمی و کیفی متمایز می‌داند و معتقد است سرمایه اجتماعی مذهبی از نظر کمیت، پایداری، دامنه و ظرفیت موجود در آن، به مراتب بیش‌تر و وسیع‌تر از دیگر انواع سرمایه است. در یک بیان کلی، دینداری و شرکت در مراسم و آیین‌های مذهبی می‌تواند موجب ترویج و استحکام عقاید، ارزش‌ها و هنجارهایی شود که تشکیل سرمایه اجتماعی را ترغیب می‌کنند. بسیاری از اصول مانند درستکاری، صداقت، کمک و محبت به دیگران در زمره هنجارهای مهم دینی است. این خصوصیات، همگی می‌توانند زمینه تقویت اعتماد اجتماعی را فراهم نمایند. علاوه بر این، تحقیقات نشان داده‌اند که ارزش‌های مذهبی، می‌تواند رفتارهای مدنی در انواع متعددی از امور داوطلبانه دیگر مانند تشکیل‌های داوطلبانه (Dynes and Quarantelli, 1980) و مؤسسات خیریه (Greeley, 1997; Smit, 2003) را نیز تقویت کنند.

دورکیم می‌گوید «دین از طریق مناسک و مراسم مذهبی، همبستگی و انسجام اجتماعی^۲ را ایجاد و حفظ می‌کند» (گیدنز، ۱۳۷۶: ۴۹۳) هاری آلپر (به نقل از فراستخواه، ۱۳۷۱: ۲۸)، کارکردهای دین از دیدگاه دورکیم را چنین بر می‌شمارد: ۱) دین برای نیروهای اجتماعی از طریق ضوابط نفس و تقوا، انضباط‌بخش است. ۲) از طریق مراسم و پیوندهایش، انسجام‌بخش است و ۳) با انتقال دادن ارزش‌های اجتماعی به نسل‌های بعدی حیات‌بخش است. همچنین بر اساس تئوری مناسک، دورکیم معتقد است افراد از طریق اعمال و آیین‌های مذهبی مشترک، به هم نزدیک شده و نوعی هم‌دلی با هم پیدا می‌کنند.

1- Smit

2- Social Solidarity

این هم دلی و نزدیکی، اطمینان و اعتماد متقابل را ایجاد می‌کند (بهزاد، ۱۳۸۲: ۵۱-۵۲) که از ابعاد مهم سرمایه اجتماعی است. مالینوفسکی^۱ نیز به پیروی از دورکیم، معتقد است که مناسک در شرایط بی‌اطمینانی کنش عاطفی را تخفیف می‌دهد و کسی که به این مناسک عمل می‌کند احساس اطمینان بیش‌تری می‌کند و وظایفش را به‌طور مؤثرتری انجام می‌دهد (همیلتون، ۱۳۷۷). وی علاوه بر کارکردهای فردی دین به کارکردهای اجتماعی آن نیز اعتراف می‌کند و معتقد است که «دین به حفظ همبستگی اجتماعی و نظارت اجتماعی بر رفتار فردی کمک می‌کند» (علیزاده، ۱۳۷۷).

کلمن دین را به عنوان یکی از عوامل بیرونی (هنجارهایی که از جایی غیر از همان اجتماعی که در آن به کار رفته، سرچشمه می‌گیرند) ساخت سرمایه اجتماعی می‌داند و از طرفی معتقد است که سازمان‌هایی مثل نظام‌های آموزشی و یا مذهبی روابط اجتماعی را فراهم می‌آورند که محفل‌های مطالعاتی، بعدها بر پایه آن بنا می‌شود که این محفل‌ها خود شکلی از سرمایه اجتماعی هستند (کلمن، ۱۳۷۷). در واقع گرایش شدیدی وجود دارد که بر حسب آن هنجارهای اجتماعی اگر چه نه منحصرأً اما عمدتاً از مذهب سرچشمه می‌گیرند (Coleman, 1988).

پاتنام، سرمایه اجتماعی را مجموعه‌ای از مفاهیم چون اعتماد، هنجارها و شبکه‌ها می‌داند که موجب ایجاد ارتباط و مشارکت بهینه یک اجتماع شده و در نهایت منافع متقابل آنان را تأمین خواهد کرد (پورموسوی، ۱۳۸۱). (کاندلند، ۲۰۰۰) اشاره می‌کند که دین از طریق ایجاد شبکه‌های اجتماعی و خانوادگی، ارتباط با سایر هم‌نوعان، وظیفه‌شناسی، احترام نسبت به دیگران، صداقت و اعمال هنجارهای همبستگی می‌تواند مبنای سرمایه اجتماعی قلمداد گردد. به عقیده (فوکویاما، ۱۹۹۹)، دین می‌تواند نقش مهمی در ایجاد سرمایه اجتماعی بازی کند. بسیاری از مذاهب با ترویج ارزش‌هایی نظیر مشارکت، صداقت، اعتماد و ایثار موجب می‌شوند سرمایه اجتماعی بالایی در بین پیروان خود ایجاد

1- Malinowski

2- Fukuyama

شود. هر چند ادیان و مذاهبی در این زمینه می‌توانند موفق باشند که علاوه بر ایجاد اعتماد داخلی، زمینه برقراری روابط مفید و مؤثر را با گروه‌ها و مذاهب دیگر اجتماعی فراهم سازند. به هر حال ادیان در گذشته، حال و آینده قطعاً نقش جدی در سرمایه اجتماعی داشته و خواهند داشت. اوانز نیز بر نقش فعالیت‌ها و مناسک دینی در بهبود کنش‌های متقابل افراد در پیوند و اعتماد آنها به یکدیگر تأکید می‌کند و معتقد است که رفتار دینی با سایر مؤمنان، دوستان و اعضای خانواده می‌تواند گامی در جهت ایجاد سرمایه اجتماعی تلقی شود (Evans, 1995).

در میان عناصری که در جامعه، اعتماد اجتماعی^۱ را به وجود می‌آورند و یا آن را تقویت می‌کنند، نقش دین و مذهب حائز اهمیت است. به اعتقاد وبر «مذهب می‌تواند شبکه اعتمادی در بین افراد ایجاد کند که برای روابط تجاری و مبادله اقتصادی نیز ضروری باشد» (فوکویاما، ۱۳۷۹). گیدنز در این خصوص که باورداشت‌های مذهبی چگونه زمینه اعتماد را فراهم می‌کنند، می‌نویسد: باورداشت‌های مذهبی مهم‌ترین کارشان این است که معمولاً به تجربه رویدادها و موقعیت‌ها، اعتماد تزریق می‌کنند و چارچوبی را فراهم می‌سازند که در آن، این رویدادها و موقعیت‌ها را می‌توان تبیین کرد و در برابر آنها واکنش نشان داد (گیدنز، ۱۳۸۰).

به نظر می‌رسد که نهادهای مذهبی می‌توانند حداقل با توسل به سه مجموعه از سازوکارها در ایجاد سرمایه اجتماعی مؤثر باشند:

۱- نهادهای مذهبی این ایده را تبلیغ می‌کنند که روابط مثبت و حسنه در میان اعضای خانواده و افراد جامعه امری قابل تحسین و ستودنی است و آموزش‌های مذهبی بر پایه مواعظی پایه‌ریزی گردیده‌اند که همواره ایجاد پیوند سالم و قابل اطمینان بین افراد را توصیه و تأکید می‌کنند.

1- social trust

۲- سازمان‌های مذهبی غالباً فعالیت‌های خاص را در جهت تقویت تعامل و روابط مثبت میان اعضای جامعه سازمان دهی می‌کنند. از یک سو آن‌ها از طریق حضور در مراکز مذهبی، اوقاتی را با هم می‌گذرانند و از سوی دیگر با ایجاد اردوگاه‌های خانوادگی پیوند بین افراد را تقویت می‌کنند.

۳- سومین مجموعه از مکانیزم‌ها شامل نقش مذهب در ایجاد پیوند نزدیک^۱ در روابط اجتماعی از طریق متصل کردن دوستان و اعضای خانواده در یک گروه اجتماعی همانند است (Pearce and Axinn, 1998).

پژوهش‌های قبلی نیز رابطه تجربی مستقیم بین دینداری و اعتماد اجتماعی، به عنوان یکی از ابعاد مهم سرمایه اجتماعی را تأیید کرده‌اند. به طوری که آموزه‌های دینی می‌تواند با تقویت مفاهیمی نظیر صداقت، خوش‌بینی، عدم تظاهر و... زمینه اعتماد افراد به یکدیگر را فراهم آورد (افشانی و دیگران، ۱۳۸۸). دین اسلام نیز تأکید زیادی بر تقویت سرمایه اجتماعی در جوامع مسلمان دارد. توجه و اهتمام بیشتر و ترویج مؤلفه‌های اخلاقی تأکید شده در دین اسلام مانند راستی و صداقت، احترام به حقوق دیگران و موارد مشابه دیگر می‌تواند زمینه‌ساز سرمایه اجتماعی در جوامع اسلامی باشد (صالحی امیری و کاوسی، ۱۳۸۷).

روش

مطالعه حاضر، به لحاظ اجرا از نوع پیمایشی، به لحاظ معیار زمان، مقطعی، به لحاظ ماهیت، کاربردی و از نظر وسعت، پهنانگر است. جمعیت آماری تحقیق را کلیه افراد ۱۵ ساله و بیش‌تر شهر نجف‌آباد در زمان مطالعه تشکیل می‌دهند که بر اساس برآوردهای جمعیتی از سرشماری سال ۱۳۸۵، تعداد کل آن‌ها ۱۲۰۴۷۶ بوده است. برای برآورد حجم نمونه ابتدا یک مطالعه مقدماتی روی ۳۰ نفر از افراد جامعه آماری انجام گردید تا

پراکندگی صفت مورد مطالعه (سرمایه اجتماعی) مشخص گردد و سپس با استفاده از فرمول کوکران با سطح اطمینان ۹۵ درصد و دقت احتمالی ۵ درصد، حجم نمونه ۲۴۴ نفر تعیین گردید. روش نمونه‌گیری در این تحقیق، خوشه‌ای چندمرحله‌ای^۱ بوده است.

ابزار مورد استفاده در این مطالعه، پرسش‌نامه بوده است. پرسش‌نامه پس از احراز اعتبار^۲ و پایایی^۳ آن در مراحل مقدماتی تحقیق، برای جمع‌آوری داده‌های مورد نیاز در مرحله نهایی مورد استفاده قرار گرفت. به همین منظور، بر مبنای دیدگاه نظری تحقیق اولاً سعی شد گویه‌هایی که متغیرهای تحقیق را می‌سنجند یا از تحقیقات پیشین استخراج شوند و یا برای انتخاب بهترین گویه‌ها از نظرات محققین و اساتید دیگر کمک گرفته شود. سپس در نهایت، یک بار دیگر پرسش‌نامه تدوین شده را به اساتید و متخصصان نشان داده و از نظرات آن‌ها برای تصحیح پرسش‌نامه استفاده گردید. بنابراین اعتبار تحقیق حاضر از نوع محتوایی^۴ است علاوه بر آن از تحلیل عامل نیز استفاده شده و اعتبار سازه‌ای^۵ ابزار نیز محرز گردیده است که نتایج آن در ادامه خواهد آمد.

شاخص‌سازی متغیر سطح دینداری بر اساس مدل «گلاک و استارک»^۶ انجام شده است. گلاک و استارک در کتاب ماهیت تعهد مذهبی^۷ اذعان نموده‌اند که با وجود تفاوت‌هایی در ادیان، می‌توان وجوه اشتراکی را بین آن‌ها یافت. این وجوه یا عرصه‌ها در حقیقت ابعاد دینداری را تشکیل می‌دهند و عبارتند از: ابعاد اعتقادی، مناسکی، پیامدی، عاطفی، فکری. پژوهشگران مختلفی که دینداری یا موضوعات مرتبط با آن در حوزه جامعه‌شناسی را در ایران مورد بررسی قرار داده‌اند (شجاعی‌زند، گنجی، افشانی، سراج‌زاده، طالبان، انوری، حشمت‌یغمایی و ...) ضمن این که از همین طیف استفاده نموده‌اند، کوشیده‌اند تا ابعاد دینداری مدل یاد شده را بر اسلام منطبق کنند. در این پژوهش نیز بر مبنای برخی از شاخص‌های مناسب جهت سنجش دینداری مسلمانان جمعاً ۲۵ گویه طراحی شده است:

1- multistage cluster sampling 2- validity 3- reliability 4- content validity
5- construct validity 6- glock and stark 7- the nature of religious commitment

در بعد اعتقادی و باورهای دینی^۱ از پاسخ گو سئوالاتی درباره قیامت، شیطان، حقیقت محض بودن قرآن و فرشته پرسیده شد. برای سنجش مناسک و اعمال دینی^۲، میزان انجام برخی از مناسک دینی نظیر شرکت در دعای کمیل و توسل، خواندن قران، شرکت در نماز جماعت، پرداخت صدقه و شرکت در سوگواری‌های مذهبی مورد سؤال قرار گرفت. در بعد تجربی^۳ یا عواطف دینی نگرش پاسخ‌گو به مواردی نظیر توسل به ائمه، تقاضای بخشش گناهان از خدا، پذیرش توبه و امتحان الهی بودن برخی مشکلات زندگی پرسیده شد. در بعد فکری یا دانش دینی^۴ با طرح چند سؤال میزان اطلاعات دینی پاسخ‌گو مورد سنجش قرار گرفت. در بعد پیامدی^۵ از پاسخ‌گو خواسته شد میزان موافقت یا مخالفت خود با مواردی نظیر ضرورت رعایت حلال و حرام، پرداخت خمس در کنار مالیات، رعایت محرم و نامحرم شرعی و خرید و فروش مشروبات الکلی را مشخص نماید.

برای سنجش سرمایه اجتماعی، ابتدا مطالعه مفصلی درباره مبانی تئوریک این مفهوم انجام شد. سپس با عنایت به مبانی تئوریک و مرور تعداد زیادی از تحقیقاتی که در داخل و خارج از کشور درباره این مفهوم انجام شده است (تاجبخش و دیگران، ۱۳۸۲؛ احمدی فیروزجانی و دیگران، ۱۳۸۵؛ فیروزآبادی و ایمانی جاجرمی، ۱۳۸۵؛ قاسمی و دیگران، ۱۳۸۵؛ عبداللهی و موسوی، ۱۳۸۶؛ لعل سجادی، ۱۳۸۸؛ Bullen and Onyx, 1998; Rose, 2000; Krishna and Shrader, 2000; Grootaert et al. 2005; Halpern, 2005; Oorschot, 2006) مهم‌ترین ابعاد این متغیر شناسایی گردید. برای هرکدام از این ابعاد، مقولات و زیرمقولات مربوطه در نظر گرفته شد که در جدول شماره ۱، این شاخص‌بندی ارائه شده است. در نهایت با توجه به مبانی تئوریک تهیه شده، سعی شد بهترین گویه‌ها برای اندازه‌گیری متغیر مورد نظر یا از تحقیقات قبلی انتخاب شود یا با دقت کافی طراحی گردد.

1- believers

2- practice

3- experience

4- religious knowledge

5- consequences

برای سنجش پایایی متغیرهای فوق‌الذکر از آلفای کرونباخ استفاده شده است. میزان آلفا برای گویه‌های میزان دینداری برابر $0/83$ و برای گویه‌های سطح اعتماد اجتماعی $0/77$ ، برای گویه‌های شبکه اجتماعی $0/86$ و برای گویه‌های بعد هنجار اجتماعی $0/72$ بوده است که با توجه به این که میزان آلفا در همه موارد از $0/7$ بیش‌تر می‌باشد نشان از همبستگی درونی بالای گویه‌ها و مطلوب بودن پایایی ابزار پژوهش دارد.

جدول ۱. ابعاد و شاخص‌های سرمایه اجتماعی

		اعتماد بین شخصی	اعتماد اجتماعی	سرمایه اجتماعی	
					اعتماد به محیط
					اعتماد نهادی
					اعتماد تعمیم یافته
مشارکت اجتماعی					
مشارکت در سطح محله	مشارکت اجتماعی	مشارکت (پیوند)	شبکه اجتماعی		
مشارکت در تفریحات دسته‌جمعی					
مشارکت در امور مذهبی					
مشارکت در امور خیریه					
مشارکت سازمان‌دهی شده					
سنت‌های مدنی	مشارکت مدنی				
عضویت در گروه‌های فرهنگی					
الگوهای جدید مشارکت					
مشارکت سیاسی					
کیفیت					
	انسجام	کیفیت			
	تراکم				
تنوع فرهنگی	تنوع				
تنوع زبانی					
تنوع مذهبی					

	همکاری و همیاری	هنجار	هنجار اجتماعی
	همکاری بامسئولین		
	ایثارگری اجتماعی		
		احساس اثربخشی	
	حمایت عاطفی	حمایت اجتماعی	
	حمایت اقتصادی		
		کنش مشترک	
		وساطت اجتماعی	
		ارزش زندگی	

یافته‌ها

از مجموع ۲۴۴ پاسخ‌گوی این تحقیق، ۵۶/۱ درصد را مردان و ۴۳/۹ درصد را زنان تشکیل داده‌اند. دامنه سنی پاسخ‌گویان بین ۱۵ تا ۸۳ سال بوده است. ۴۲/۲ درصد افراد مذکور مجرد و مابقی (۵۷/۸ درصد) متأهل بوده‌اند. ۳۷/۷ درصد از پاسخ‌گویان تحقیق، شاغل و ۶۱/۱ درصد غیرشاغل بوده‌اند. از نظر سطح سواد، ۹/۵ درصد پاسخ‌گویان بی‌سواد یا دارای تحصیلات ابتدایی، ۴۰/۷ درصد دارای تحصیلات راهنمایی تا دیپلم بوده‌اند. ضمن این‌که ۴۰ درصد آن‌ها فوق دیپلم و لیسانس و ۹/۸ درصد فوق لیسانس و دکتری داشتند^۱.

در این تحقیق، برای شناسایی عامل‌های اصلی، از روش تحلیل عامل اکتشافی با روش عناصر اصلی و چرخش متعامد از نوع واریماکس^۲ استفاده شده است. برای انتخاب هر گویه عامل، بار عاملی حداقل ۰/۴ مورد توجه بوده است. در تجزیه و تحلیل داده‌ها از آزمون^۳ KMO^۳ به منظور مشخص نمودن کفایت داده‌ها و از آزمون کروییت بارتلت^۴ برای

۱- تفاضل جمع درصدها از عدد ۱۰۰ در برخی متغیرها، به دلیل وجود مقادیر گم‌شده (بدون پاسخ) است.

2- varimax 3- Kaiser-Mayer-Oklin Measure of Sampling Adequacy

4- bartlett's test of sphericity

کفایت نمونه پژوهش استفاده شده است که این ارزش ها برای سه مقیاس مورد استفاده به شرح جدول زیر است:

جدول ۲. نمره آزمون بارتلت و KMO برای هر یک از مقیاس ها

ردیف	مقیاس	KMO	بارتلت	درجه آزادی	سطح معنی داری
۱	اعتماد اجتماعی	۰/۷۰۱	۵۱۳/۶۳۷	۵۵	۰/۰۰۰
۲	شبکه اجتماعی	۰/۶۸۷	۷۲۹/۸۳۸	۱۰۵	۰/۰۰۰
۳	هنجار اجتماعی	۰/۸۰۲	۱۱۵۳/۱۶۴	۱۹۰	۰/۰۰۰

شاخص KMO در هر سه مقیاس بالاتر از ۰/۵ شده است و آزمون بارتلت نیز در هر سه مقیاس معنی دار است. با توجه به انجام این آزمون ها و معنی دار شدن آن ها، صلاحیت انجام روش تحلیل عامل احراز گردید. با توجه به مقدار ارزش های ویژه^۱ مشخص گردید که برای مقیاس اعتماد اجتماعی ۴ عامل، برای مقیاس شبکه اجتماعی ۳ عامل و برای مقیاس هنجار اجتماعی ۴ عامل قابل استخراج است.

اطلاعات مربوط به تعداد عامل های استخراج شده، واریانس (پراکنش) آن ها و تعداد ماده های هر عامل در جدول شماره ۳ درج شده است. داده ها نشان می دهد سرمایه اجتماعی دارای ۳ بعد اصلی است: اعتماد اجتماعی، شبکه اجتماعی و هنجار اجتماعی. در بعد اعتماد اجتماعی، عامل های اعتماد نهادی، اعتماد به محیط و اعتماد تعمیم یافته هر کدام دارای ۳ ماده و اعتماد بین شخصی دارای ۲ ماده است که در مجموع ۶۰/۶۵ درصد از پراکنش کل را تبیین می کنند. در بعد شبکه اجتماعی، مشارکت اجتماعی دارای ۶ ماده، مشارکت مدنی دارای ۵ ماده و تنوع دارای ۴ ماده است که در مجموع ۳۸/۳۶ درصد از پراکنش کل را تبیین می کنند. همچنین در بعد هنجارهای اجتماعی، هنجار دارای ۸ ماده، اثربخشی دارای ۵ ماده، حمایت اجتماعی دارای ۳ ماده و ارزش زندگی نیز دارای ۳ ماده است که در مجموع ۴۸/۷۱ درصد از واریانس کل را تبیین می کنند.

1- eigenvalues

جدول ۳. تعداد عامل‌های استخراج شده هر دسته، پراکنش و تعداد ماده‌های هر عامل

تعداد ماده‌ها	درصد پراکنش تجمعی تبیین شده	درصد پراکنش تبیین شده	عامل‌ها	دسته عامل‌ها
۳	۲۶/۲۶	۲۶/۲۶	اعتماد به محیط	اعتماد اجتماعی
۳	۳۹/۴۲	۱۳/۱۶	اعتماد نهادی	
۳	۵۱/۴۷	۱۲/۰۴	اعتماد تعمیم یافته	
۲	۶۰/۶۵	۹/۱۸	اعتماد بین شخصی	
۶	۱۵/۵۶	۱۵/۵۶	مشارکت اجتماعی	شبکه اجتماعی
۵	۲۸/۸۱	۱۳/۲۵	مشارکت مدنی	
۴	۳۸/۳۶	۹/۵۵	تنوع	
۸	۲۱/۱۸	۲۱/۱۸	هنجار	هنجار اجتماعی
۵	۳۳/۴۳	۱۲/۲۵	اثر بخشی	
۳	۴۱/۶۹	۸/۲۵	حمایت اجتماعی	
۳	۴۸/۷۱	۷/۰۲	ارزش زندگی	

از تحلیل گویه‌های مربوط به اعتماد اجتماعی، ۴ عامل اصلی (اعتماد به محیط، اعتماد نهادی، اعتماد تعمیم یافته و اعتماد بین شخصی) تلخیص شده است که شرح ماده‌ها و بار عاملی آن‌ها در جدول شماره ۴ درج شده است.

جدول ۴. ماده‌ها و بار عاملی مربوط به اعتماد اجتماعی

بار عاملی	ماده‌ها	عامل
۰/۸۳۸	راست‌گویی و صداقت مدت‌ها پیش مرده است.	اعتماد به محیط
۰/۸۲۸	امروزه روی قول و حرف کسی نمی‌توان حساب کرد.	
۰/۸۱۶	الان وضعیت جامعه طوری شده که آدم به هرکسی نمی‌تواند اعتماد کند.	

۰/۷۹۲	مسئولین دارای صداقت و درستکاری هستند.	اعتماد نهادی
۰/۷۵۰	مسئولین تجربه و پختگی لازم برای انجام وظایف را دارند.	
۰/۶۰۲	مسئولین بیش تر به پولدارها رسیدگی می کنند.	
۰/۸۰۱	پزشکان را چقدر قابل اعتماد می دانید؟ آیا پزشکان را قابل اعتماد می دانید؟	اعتماد تعمیم یافته
۰/۶۷۸	بازاریان را چقدر قابل اعتماد می دانید؟ آیا بازاریان را قابل اعتماد می دانید؟	
۰/۵۳۲	معلمان را چقدر قابل اعتماد می دانید؟	
۰/۸۶۶	وسایلم را بدون هیچ نگرانی به دوستانم قرض می دهم.	اعتماد بین شخصی
۰/۴۵۰	خیلی دوست دارم با فامیل رفت و آمد خانوادگی داشته باشیم .	

از تحلیل گویه های مربوط به شبکه اجتماعی، ۳ عامل اصلی (مشارکت اجتماعی، مشارکت مدنی و تنوع) تلخیص شده است که شرح ماده ها و بار عاملی آن ها در جدول شماره ۵ درج شده است.

جدول ۵. ماده ها و بار عاملی مربوط به شبکه اجتماعی

بار عاملی	ماده ها	عامل
۰/۷۹۷	تمایل به شرکت در طرح اکرام ایتم دارید؟	مشارکت اجتماعی
۰/۷۸۲	تمایل در انجمن های خیریه عضو شوید؟	
۰/۷۶۸	علاقه در جشن نیکوکاری شرکت کنید؟	
۰/۶۴۷	علاقه در قرض الحسنه فامیلی مشارکت داشته باشید؟	
۰/۵۳۸	تمایل دارید در جشنواره ها شرکت کنید؟	
۰/۴۲۶	چقدر در مراسم عزای همسایگان و هم محله ای های خود شرکت می کنید؟	
۰/۸۱۴	در جلسات و مجالس سیاسی احزاب و گروه ها شرکت می کنید؟	مشارکت مدنی
۰/۸۱۳	آیا دیگران را ترغیب و تشویق به فعالیت سیاسی می کنید؟	

۰/۷۶۰	آیا در تشکل‌های سیاسی مشارکت دارید؟	
۰/۵۴۹	آیا تمایل دارید در شرکت‌های هرمی مثل گلدکوئیست سرمایه‌گذاری کنید؟	
۰/۶۶۹	اقوام مختلف به بچه‌هایشان فقط زبان فارسی یاد بدهند.	تنوع
۰/۵۹۱	امروزه منفعت‌طلبی شخصی در روابط دوستی به چه میزان می‌باشد؟	
۰/۵۷۸	آیا تمایل دارید دوستانتان به زبانی غیر از زبان خودتان صحبت کنند؟	
۰/۴۹۰	آیا چاپلوسی در جامعه امروز وجود دارد؟	

از تحلیل گویه‌های مربوط به هنجار اجتماعی، ۴ عامل اصلی (هنجار، اثربخشی، حمایت اجتماعی و ارزش زندگی) تلخیص شده است که شرح ماده‌ها و بار عاملی آن‌ها در جدول شماره ۶ درج شده است.

جدول ۶. ماده‌ها و بار عاملی مربوط به اعتماد اجتماعی

بار عاملی	ماده‌ها	عامل
۰/۷۴۷	آیا برای رفع مشکل محله با دیگران تعامل دارید؟	هنجار
۰/۷۴۲	آیا در دعوای همسایه‌ها میانجی‌گری می‌کنید؟	
۰/۷۲۸	آیا در راه‌اندازی خدمات جدید در محله مشارکت دارید؟	
۰/۶۵۰	آیا مردم محله در جهت رفع مشکلات محله، همکاری می‌کنند؟	
۰/۶۲۵	آیا در زمان مشکلات همسایگان به آنها کمک می‌کنید؟	
۰/۵۷۱	آیا از پول خود را برای بهبود وضعیت شهرتان خرج می‌کنید؟	
۰/۵۶۱	آیا تو نیکی می‌کنی و در دجله انداز که ایزد در بیابانت دهد باز.	
۰/۵۰۰	آیا با مسئولین شهر در جهت ایجاد محیط ورزشی و تفریحی همکاری می‌کنی؟	

۰/۷۵۰	آیا همکاری و همدلی مردم در حل مشکلات جامعه اثربخش می باشد؟	اثربخشی
۰/۶۹۰	آیا برای حل مشکلات شهرتان، وقت می گذارید؟	
۰/۶۷۱	آیا در جهت آشتی دادن دوستان خود با یکدیگر تلاش می کنید؟	
۰/۶۵۱	آیا هنگام گرفتاری دوستانتان به آنها کمک می کنید؟	
۰/۴۹۸	آیا رأی شما در انتخابات مؤثر می باشد؟	
حمایت اجتماعی		
۰/۷۱۷	حاضر نیستم به درد دل همسایگان خود گوش دهم.	حمایت اجتماعی
۰/۶۷۶	حاضر نیستم به هیچ کس پول قرض بدهم.	
۰/۶۳۷	آیا در کمک به دیگران پیش قدم هستید؟	
ارزش زندگی		
۰/۷۱۸	آیا از زندگی خود احساس رضایت می کنید؟	ارزش زندگی
۰/۴۹۵	آیا جامعه برای افراد ارزش قائل می باشد؟	
-۰/۴۵۷	این روزها هر کس فقط باید به فکر خودش و خانواده اش باشد.	

تا به این جا نتایج تحلیل عاملی مربوط به مؤلفه های سرمایه اجتماعی ارائه شد. در مجموع، ملاحظه بار گویه های برآورد شده برای ابعاد و مؤلفه های مختلف سرمایه اجتماعی حاکی از آن است که در اکثر موارد بار گویه های برآورد شده بزرگ تر از ۰/۵ هستند که بیانگر مناسب بودن ابزار اندازه گیری است. در ادامه مقاله رابطه بین دینداری با هر یک از ابعاد سرمایه اجتماعی مورد ارزیابی قرار می گیرد.

برای بررسی رابطه سطح دینداری با ابعاد مختلف سرمایه اجتماعی از آزمون ضریب همبستگی پیرسون استفاده شده است که نتایج این آزمون ها در جدول شماره ۳ منعکس شده است.

جدول ۷. ضریب همبستگی پیرسون بین ابعاد مختلف دینداری و ابعاد سرمایه اجتماعی

شاخص کلی سطح دینداری	ابعاد دینداری					ابعاد سرمایه اجتماعی
	مناسکی	فکری	پیامدی	عاطفی	اعتقادی	
۰/۱۹۸**	۰/۲۰۸**	۰/۲۱۷**	۰/۱۶۴*	۰/۰۴۹	-۰/۰۰۸	اعتماد بین شخصی
۰/۰۶۹	۰/۱۵۶*	۰/۰۱۸	-۰/۰۴۱	-۰/۰۲۵	۰/۰۷۸	اعتماد به محیط
۰/۲۴۹***	۰/۳۴۹**	۰/۱۵۸*	۰/۰۳۳	۰/۲۰۲**	۰/۱۰۲	اعتماد نهادی
۰/۱۸۷**	۰/۱۵۳*	۰/۱۳۸*	۰/۰۳۶	۰/۱۶۴*	۰/۰۵۱	اعتماد تعمیم یافته
۰/۲۵۸***	۰/۱۲۳	۰/۳۳۸**	۰/۱۷۴**	۰/۱۶۰*	۰/۰۵۲	اعتماد اجتماعی
۰/۴۳۹***	۰/۴۳۶***	۰/۳۳۷***	۰/۲۸۱***	۰/۲۹۸***	۰/۰۷۰	مشارکت اجتماعی
۰/۰۹۳	-۰/۰۸۵	-۰/۱۳۸*	-۰/۰۵۴	۰/۲۱۶**	۰/۱۳۸*	مشارکت مدنی
۰/۱۱۱*	۰/۱۳۲*	-۰/۰۰۳	-۰/۰۳۰	-۰/۰۹۳	۰/۱۸۸**	تنوع
۰/۲۳۹***	۰/۲۲۹***	۰/۳۱۹***	۰/۷۱**	۰/۰۸۶	-۰/۰۸۳	شبکه اجتماعی
۰/۲۳۱**	۰/۲۸۳***	۰/۲۷۱***	۰/۱۴۱*	۰/۰۴۴	-۰/۰۳۷	هنجار
۰/۳۷۹***	۰/۲۷۳***	۰/۳۲۲***	۰/۲۳۲***	۰/۲۱۹**	۰/۱۸۳**	احساس اثربخشی
۰/۲۶۹***	۰/۱۱۹*	۰/۱۷۰**	۰/۲۷۸***	۰/۱۶۰*	۰/۱۵۸*	حمایت اجتماعی
۰/۳۷۱***	۰/۳۵۳***	۰/۳۰۱***	۰/۱۷۹**	۰/۲۵۳**	۰/۲۰۳**	ارزش زندگی
۰/۳۹۵***	۰/۳۶۰***	۰/۳۵۸***	۰/۲۶۷***	۰/۱۸۵**	۰/۱۲۸*	هنجار اجتماعی
۰/۳۵۶***	۰/۳۵۲***	۰/۳۵۷***	۰/۲۱۰**	۰/۱۵۴*	۰/۰۷۴	شاخص کلی سرمایه اجتماعی

P<۰/۰۵ *P<۰/۰۱ ****P<۰/۰۰۱

بر اساس اطلاعات جدول مزبور، بین شاخص کلی سطح دینداری و ابعاد زیر ابعاد مختلف سرمایه اجتماعی رابطه مستقیم و معنی داری وجود دارد. به گونه‌ای که در اکثر موارد، ضریب همبستگی پیرسون مثبت و مقدار P نیز کم‌تر از ۰/۰۵ شده است. ملاحظه ضرایب همبستگی برآورد شده برای هر کدام از مؤلفه‌های اصلی سرمایه اجتماعی با شاخص کلی دینداری در آخرین ستون جدول ۷ نشان می‌دهد که مؤلفه هنجار اجتماعی با ضریبی معادل ۰/۳۹۵+ بیش‌ترین همبستگی را با سطح دینداری دارد و به دنبال آن، به

ترتیب مؤلفه اعتماد اجتماعی (با ضریبی معادل $+0/258$) و شبکه اجتماعی (با ضریبی معادل $+0/239$) قرار می گیرند. همچنین همبستگی موجود بین شاخص کلی دینداری و شاخص کلی سرمایه اجتماعی برابر با $+0/356$ است. در مجموع ضرایب برآورد شده در این ستون از جدول، گویای آن است که با افزایش سطح دینداری، اعتماد اجتماعی و مؤلفه های آن، عضویت در نهادهای مدنی و اجتماعی (شبکه اجتماعی) و مؤلفه های آن و همچنین عمل به هنجارهای اجتماعی و مؤلفه های آن نیز افزایش پیدا می کند. هرچند که ضرایب همبستگی برآورد شده برای هر یک از ابعاد فرعی تر و زیرمؤلفه های مربوط به اعتماد اجتماعی، شبکه اجتماعی و هنجار اجتماعی تفاوت های محسوسی را در دامنه ای بین $0/111$ تا $+0/439$ نشان می دهد، اما از مجموع ضرایب برآورد شده برای هر یک از زیرمؤلفه ها، مؤلفه های اصلی و شاخص کلی سرمایه اجتماعی می توان نتیجه گرفت که همبستگی مستقیم و معنادار و از نظر شدت در سطحی متوسط بین دینداری و سرمایه اجتماعی دارد.

ملاحظه ارتباط میان ابعاد پنج گانه دینداری با شاخص های تشکیل دهنده سرمایه اجتماعی نیز گویای آن است که بعد فکری و بعد مناسکی دینداری قوی ترین همبستگی را با شاخص کلی سرمایه اجتماعی (به ترتیب با ضرایبی نزدیک به هم و معادل $+0/357$ و $+0/352$) و نیز هر یک از مؤلفه های اصلی و فرعی تر آن نشان می دهد. همان گونه که قبلاً اشاره شد، بعد فکری ناظر به اطلاعات و دانش دینی پاسخ گویان است و بعد مناسکی دین، به پایبندی فرد جهت شرکت در مراسم و مناسک دینی نظیر مراسم دعا، نماز جمعه و جماعت، سوگواری مذهبی و نظایر آن مربوط می شود. به طور طبیعی، بخش مهمی از دانش دینی افراد می تواند از طریق شرکت در مراسم و مناسک مذهبی تکمیل شود و داده های تحقیق ما نیز براین موضوع صحه می گذارد. به نحوی که از بین همبستگی های درونی موجود میان ابعاد مختلف دینداری، بین دو مؤلفه مناسکی و فکری دینداری، همبستگی معنادار و شدیدتری نسبت به سایر ابعاد، معادل $+0/44$ برقرار است. این یافته به

طور ضمنی گویای آن است که برگزاری مراسم دینی و مذهبی می‌تواند نقش بارز و مؤثری در تولید و بازتولید سرمایه اجتماعی به ویژه از طریق مؤلفه هنجاری و زیرابعد آن یعنی ایجاد حس اثربخشی و نیز احساس ارزش زندگی در فرد ایفا نماید.

از سوی دیگر، براساس ضرایب برآورد شده در آخرین سطر از جدول ۷، بعد اعتقادی دینداری رابطه‌ای ضعیف و غیرمعنادار (ضریب معادل $+0/074$) را با شاخص کلی سرمایه اجتماعی نشان می‌دهد. بعد اعتقادی دینداری ناظر به باورها و عقاید دینی فرد پیرامون موضوعات مسلم دین نظیر اعتقاد به قیامت، شیطان، فرشتگان، حقانیت قرآن و نظایر آن مربوط می‌شود. یکی از دلایل عمده‌ای که می‌تواند باعث شده باشد که این بعد از دینداری رابطه معناداری را با سرمایه اجتماعی فرد نشان ندهد این است که در این بعد از دینداری، واریانس پاسخ گویان بسیار کم است. به عبارت روشن‌تر، اکثریت پاسخ‌گویان به لحاظ اعتقادی قوی هستند و از نظر اعتقادی تفاوت محسوسی بین آن‌ها، در بستر اجتماعی تحت مطالعه یعنی شهر نجف‌آباد مشاهده نمی‌شود. در مقابل در ابعاد نظیر ابعاد مناسکی و فکری دینداری که در بالا به آن اشاره شد تفاوت‌های قابل ملاحظه‌ای بین پاسخ‌گویان وجود دارد. به طوری که برخی بررسی‌ها نشان می‌دهد که در مقایسه با کشورهای کانادا، آمریکا و ترکیه، اگرچه جوانان ایرانی خود را مذهبی‌تر می‌دانند اما نسبت به انجام دادن مناسک مذهبی رغبت کم‌تری دارند (کاظمی پور، ۱۳۸۶)

بحث و نتیجه‌گیری

در هر جامعه‌ای سطحی از سرمایه اجتماعی وجود دارد. مثلاً مذهب و مذهبی‌بودن، ملیت و تاریخ تا حدودی نوعی هنجارها و ارزش‌های مشترک در جامعه را ایجاد کرده که افراد جامعه را به سمت خاص هدایت می‌کند. دین و ایدئولوژی با القای هنجارها و ارزش‌ها و اخلاقیات خاص، سرمایه‌ای اجتماعی برای جامعه فراهم می‌آورد. بدون شک وجود تکلیای مذهبی، مجالس روضه‌خوانی، دسته‌جات عزاداری در مساجد و حسینیه‌ها و تکایا و دیگر آموزه‌ها، فعالیت‌ها و اقدامات مذهبی، مصادیقی از سرمایه اجتماعی است.

پژوهش حاضر، به بررسی تجربی رابطه میان ابعاد مختلف دینداری و مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی بر مبنای اطلاعات جمع‌آوری شده از یک نمونه ۲۴۴ نفری در شهر نجف‌آباد اصفهان پرداخت. یک دست‌آورد اصلی پژوهش حاضر را باید در سهم مشخص و نوآورانه آن در اندازه‌گیری مفهوم پیچیده سرمایه اجتماعی به شیوه‌ای دانست که تاکنون در تحقیقات پیشین با این دقت و جامعیت مورد سنجش قرار نگرفته است. به منظور سنجش سرمایه اجتماعی، پس از مرور پیشینه تجربی و نظری مرتبط با موضوع، سه مؤلفه اصلی تشکیل دهنده سرمایه اجتماعی شامل مشارکت، هنجارها و اعتماد اجتماعی و زیر مقوله‌های آن شناسایی گردید و سنجه‌های مناسب برای اندازه‌گیری هر کدام از مقولات طراحی و تدوین شد. برخی از گویه‌های مورد استفاده، از تحقیقات پیشین اقتباس شدند که از توان بازیافت‌پذیری خوبی برخوردار بودند. برخی دیگر از گویه‌ها، گویه‌های محقق ساخته‌ای بودند که بعد از اجرای پیش‌آزمون اصلاح و نهایی شدند. به‌علاوه، تلاش گردید تا اعتبار محتوایی گویه‌ها بر مبنای نظر داوران و متخصصان حاصل شود. انجام تحلیل عامل نیز حکایت از اعتبار سازه‌ای ابزار داشت. در مجموع، ۷۷ گویه برای سنجش سرمایه اجتماعی در پرسش‌نامه گنجانده شد که ارزیابی‌های ما حاکی از توان کافی و تناسب این سنجه‌ها برای اندازه‌گیری مفهوم پیچیده سرمایه اجتماعی است. ارزیابی جداگانه از پایایی اندازه‌گیری مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی نیز نشان داد که ضریب آلفای کرونباخ برای گویه‌های اعتماد اجتماعی ۰/۷۷، برای گویه‌های شبکه اجتماعی ۰/۸۶ و برای گویه‌های بعد هنجار اجتماعی ۰/۷۲ بوده که نشان از همبستگی درونی بالای گویه‌ها و مطلوبیت آن‌ها برای اندازه‌گیری این مفاهیم دارد.

یافته‌های این تحقیق همچنین نشان داد که دین‌باوری و تعهد دینی رابطه مستقیمی با سرمایه اجتماعی دارد. این نتیجه‌ای است که در آثار صاحب‌نظران بزرگی چون کلمن، فوکویاما، گیدنز، دورکیم و ... بر آن صحنه گذاشته شده است. نتایج مطالعه حاضر به همراه تحقیقات قبلی اشاره بر این دارد که دین‌باوری و تعهد دینی می‌تواند در انسجام‌بخشی

اجتماعی، تسهیل در جامعه‌پذیری، تعریف ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی، تحکیم عواطف مشترک، تقویت پایه‌های کنترل اجتماعی، افزایش آرامش خاطر، تقویت روحیه گروهی، همکاری و تعاون، برقراری کنش‌های اجتماعی مبتنی بر اعتماد و صداقت، تثبیت احساس تعهد و التزام، گسترش و تقویت مشارکت فعالانه و نظایر آن نقش مؤثر و تعیین‌کننده‌ای ایفا نماید. در این زمینه باید گفت سازمان‌های دینی نقش میانجی را در فعالیت‌های دینی ایفا می‌کنند. از آن جا که ادیان از نشست‌های عمومی و از مراسم و مناسک برخوردارند، باعث توسعه شیوه همکاری و تعاون و آگاهی از مسائل اجتماعی می‌گردند و ادیانی که بیش‌تر از مراسم و مناسک عمومی برخوردارند در افزایش سرمایه اجتماعی نقش بیش‌تری ایفا می‌کنند (Offe and Fuchs, 2002).

دین اسلام و به ویژه مذهب تشیع آن به دلیل ماهیت جمعی فراوانی که دارد می‌تواند نقش بسیار مهمی در افزایش سرمایه اجتماعی ایفا نماید. انواع مراسم و مناسک مذهبی که در ماه‌های مختلف سال و به مناسبت‌های مهم برگزار می‌گردد یکی از مزایایی است که استفاده مطلوب از این پتانسیل می‌تواند سطح سرمایه اجتماعی را به طور قابل ملاحظه‌ای افزایش دهد. البته نویسندگان مدعی نیستند که در جامعه ایران از این پتانسیل به نحو بسیار مطلوبی بهره گرفته می‌شود. بلکه هنوز به میزان زیادی نیازمند استفاده از این پتانسیل برای رشد و حفظ سرمایه اجتماعی هستیم. به عنوان مثال، نتایج تحقیقات نشان می‌دهد که سطح اعتماد اجتماعی (به عنوان یکی از مؤلفه‌های سرمایه‌های اجتماعی) در جامعه با وضعیت مطلوب فاصله فراوانی دارد (بیات، ۱۳۷۳؛ امیرکافی، ۱۳۷۵؛ رفیع‌پور، ۱۳۷۸؛ دفتر طرح‌های ملی، ۱۳۸۱؛ آزادارمکی و کمالی، ۱۳۸۳؛ افشانی و دیگران، ۱۳۸۸). بهره‌گیری مؤثرتر از ظرفیت‌های موجود دین و مذهب به عنوان یک گنجینه مهم سرمایه اجتماعی موضوع مهمی است که سیاست‌گذاری مبتنی بر پژوهش‌های علمی و کاربردی روزآمد را طلب می‌کند.

- احمدی فیروزجانی، علی، حسن صدیقی و محمدعلی محمدی (۱۳۸۵). «مقایسه مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی کشاورزان عضو و غیرعضو تعاونی‌های تولید روستایی». *فصلنامه رفاه اجتماعی*، سال ششم، شماره ۲۳، صص ۱۱۱-۹۳.
- افشانی، سیدعلیرضا، عباس عسکری‌ندوشن، سمیه فاضل نجف‌آبادی و محمد حیدری (۱۳۸۸). «اعتماد اجتماعی در شهر یزد: تحلیلی از سطوح و عوامل». *جامعه‌شناسی کاربردی*، سال بیستم، شماره ۴، صص ۷۴-۵۷.
- امیرکافی، مهدی (۱۳۷۵). *اعتماد اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- آزادارمکی، تقی و افسانه کمالی (۱۳۸۳). «اعتماد، اجتماع، جنسیت». *مجله جامعه‌شناسی ایران*، شماره ۲، صص ۱۳۲-۱۰۰.
- بهزاد، داوود (۱۳۸۱). «سرمایه اجتماعی بستری برای ارتقای سلامت روان». *فصلنامه رفاه اجتماعی*، شماره ۶، صص ۵۳-۴۳.
- بهزاد، داوود (۱۳۸۲). *بررسی ارتباط بین اجزاء، سطوح و ابعاد ساختار اعتماد اجتماعی در بین خانوارهای ساکن شهرستان سندج در سال ۱۳۸۱*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی.
- بیات، فریبرز (۱۳۷۳). *رابطه عام‌گرایی با اخلاق*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید بهشتی.
- پورموسوی، فتح‌اله (۱۳۸۱). «جامعه مدنی و سرمایه اجتماعی»، *مجله راهبرد*، شماره ۲۶، صص ۱۸۳-۱۵۹.
- تاجبخش، کیان، مراد تقفی و مسعود کوهستانی نژاد (۱۳۸۲). «سرمایه اجتماعی و سیاست‌های اجتماعی (بررسی وضعیت سرمایه اجتماعی در ایران امروز)». *فصلنامه رفاه اجتماعی*، شماره ۱۰، صص ۲۰۰-۱۵۵.
- دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (۱۳۸۱). *ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- رفیع‌پور، فرامرز (۱۳۷۸). *آنومی یا آشفتگی اجتماعی، پژوهشی در زمینه پتانسیل آنومی در شهر تهران*. تهران: سروش.

- صالحی امیری، سیدرضا و اسماعیل کاوسی (۱۳۸۷). سرمایه اجتماعی. تهران: پژوهشکده تحقیقات استراتژیک، موسسه انتشاراتی کمیل.
- عبداللهی، محمد و میرطاهر موسوی (۱۳۸۶). «سرمایه اجتماعی در ایران؛ وضعیت موجود، دورنمای آینده و امکان‌شناسی گذار». فصلنامه رفاه اجتماعی، سال ششم، شماره ۲۵، صص ۲۳۳-۱۹۵.
- علیزاده، سکینه (۱۳۷۷). «درآمدی بر مطالعات مردم‌شناسی دین». نمایه پژوهش، شماره ۵ و ۶، صص ۴۳-۵۶.
- فراستخواه، مقصود (۱۳۷۱). «داوری‌های جامعه‌شناسی در دین». نشریه کیان، سال دوم، شماره ۱۰، صص ۳۳-۲۶.
- فوکویاما، فرانسیس (۱۳۷۹). پایان نظم، سرمایه اجتماعی و حفظ آن (ترجمه غلامعباس توسلی). تهران: جامعه ایرانیان.
- فیروزآبادی، سیداحمد و حسین ایمانی جاجرمی (۱۳۸۵). «سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی - اجتماعی در کلان‌شهر تهران»، فصلنامه رفاه اجتماعی، سال ششم، شماره ۲۳، صص ۱۹۷-۲۲۴.
- قاسمی، وحید، رضا اسماعیلی و کامران ربیعی (۱۳۸۵). «سطح‌بندی سرمایه اجتماعی در شهرستان‌های استان اصفهان». فصلنامه رفاه اجتماعی. سال ششم، شماره ۲۳، صص ۲۴۸-۲۲۵.
- کاظمی پور، عبدالمحمد (۱۳۸۶)، نسل ایکس، بررسی جامعه‌شناختی نسل جوان ایرانی. تهران: نشرنی.
- کلمن، جیمز (۱۳۷۷). بنیادهای نظریه اجتماعی (ترجمه منوچهر صبوری). تهران: نشرنی.
- گنجی، محمد (۱۳۸۲). تبیین وضعیت دینداری دانشجویان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۷۶). جامعه‌شناسی (ترجمه منوچهر صبوری). تهران: نشرنی.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۸۰). پیامدهای مدرنیت (ترجمه محسن ثلاثی). چاپ دوم، تهران: نشر مرکز.
- لعل سجادی، محمود (۱۳۸۸). بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی و رضایت

- شغلی معلمان شهر مشهد. پایان‌نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، یزد: دانشگاه یزد.
- موسوی، میرطاهر (۱۳۸۵). «مشارکت اجتماعی یکی از مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی». فصلنامه رفاه اجتماعی، سال ششم، شماره ۲۳، صص ۹۲-۶۷.
- ناطق‌پور، محمدجواد و سیداحمد فیروزآبادی (۱۳۸۴). «سرمایه اجتماعی و عوامل مؤثر بر شکل‌گیری آن در شهر تهران». مجله انجمن جامعه‌شناسی ایران، دوره ششم، شماره ۴، صص ۹۱-۵۹.
- الوانی، سیدمهدی و میرعلی سیدنقوی (۱۳۸۰). «سرمایه اجتماعی: مفاهیم و نظریه‌ها». فصلنامه مدیریت، شماره ۳۳ و ۳۴، صص ۲۶-۳.
- همیلتون، ملکم (۱۳۷۷). جامعه‌شناسی دین (ترجمه محسن ثلاثی). تهران: نشر ثالث.
- Alesina, A. and E. La Ferrara. (2000). "Participation in Heterogeneous Communities," **Quarterly Journal of Economics**, 115: 847-904.
- Bullen, P. and J. Onyx. (2000). "Measuring Social Capital in Five Communities" **Journal of Applied Behavior Science**, 36 (1): 23-42.
- Canland, C. (2000). "**Religion and Community Development in Southern Asia**", Kluwer Academic Publishers, 33: 355-374.
- Coleman, J. (1988). "Social Capital and the Creation of Human Capital", **American Journal of Sociology**, 94: 95-120.
- Dynes, R., and E. L. Quarantelli. (1980). "Helping Behavior in Large-Scale Disasters". In D. H. Smith, J. Macauley, and associates, (Eds.), **Participation in Social and Political Activities**. San Francisco: Jossey-Bass.
- Evans, T. D., F. T. Cullen, R. G. Dunaway and V. S. Jr. Burton. (1995). "Religion and Crime Reexamined: The Impact of Religion, Secular Controls, and Social Ecology on Adult Criminality". **Criminology**, 33 (2): 195-224.
- Fukuyama, F. (1999). **Social Capital and Civil Society**. Paper Presented at the Conference on Second Generation Reform. Washington: International Monetary Fund.
- Furstenberg, F. F., Jr., and M. E. Hughes (1995). "Social Capital and Successful Development among At-risk Youth." **Journal of Marriage and the Family**, 57: 580-592.
- Greeley, A. (1997a). "Coleman Revisited: Religious Structures as a Source of Social Capital." **American Behavioral Scientist** 40 (5): 587-94.

- Greeley, A. (1997b) "The Other Civic America, Religion and Social Capital", **The American Prospect** 32: 68-73.
- Grootaert, C., D. Narayan, V. N. Jones and M. Woolcick (2005). "Measuring Social Capital: An Integrated Questionnaire", **World Bank Working Paper**, Vol. 18, Washington DC.
- Halpern, D. (2005). Social Capital. Cambridge: Polity Press.
- King, P. E. and J. L. Furrow (2004). "Religion as a Resource for Positive Youth Development: Religion, Social Capital, and Moral Outcomes." **Developmental Psychology** 40(5): 703-713.
- Krishna, A. and E. Shrader. (2000). "Cross-Cultural Measure of Social Capital: a Tool and Result from India and Panama", **World Bank Social Capital Initiative Paper**, No. 21. Washington DC,
- O'Neill, B. (2004). "Gender, Religion, Social Capital and Political Participation." Paper Presented at the 2004 **Annual Meeting of the American Political Science Association**, September 2 -5.
- Offe, C. and S. Fuchs. (2002). "A Decline of Social Capital? The German Case", in R. D. Putnam, (Ed.) **Democracy in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society**. New York: Oxford University Press.
- Oorschot, W. Van, W. Arts and J. Gelissen. (2006). "**Social Capital in Europe**", *Acta Sociologica*. 49(2): 149-167.
- Pearce, L. and W. G. Axinn. (1998). "The Impact of Religious Life on the Quality of Mother-Child Relations", **American Sociological Review**, 63: 810-828.
- Putnam, R. (2000). **Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community**. New York: Simon and Schuster.
- Rose, R. (1998). "**Getting Things Done in an Anti-Modern Society: Social Capital Networks in Russia**". World Bank, Report No. 6, Washington, D.C.
- Smidt, C. (2003a). "Introduction" in Corwin Smidt (Eds.) **Religion as Social Capital: Producing the Common Good**. Waco, Texas: Baylor University Press. Pp. 1-18.
- Smidt, C. (2003b). "**Religion, Social Capital, and Democratic Life: Concluding Thoughts**" in Corwin Smidt (Ed.), **Religion as Social Capital: Producing the Common Good**. Waco, Texas: Baylor University Press. Pp. 211-222.